

КОНФЕСІЙНА ПРИНАЛЕЖНІСТЬ ТА ОСВІТНЯ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ЯК ОЗНАКИ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В КІНЦІ XVIII – XX СТ.

EVOLUTION OF RELIGIOUS POLICY REGARDING GERMAN COLONISTS IN SOUTHERN UKRAINE AT THE END OF THE 18TH – 20TH CENTURIES

Канєнберг-Сандул О.К., доцент кафедри міжнародного
та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті досліджено особливості релігійної та освітньої незалежності німецьких колоністів та ознаки прояву етнічної самобутності німецьких колоній на Півдні України. Найбільш цікавим для дослідника в цьому відношенні є південноукраїнський регіон де проживали різноманітні етнічні групи, зокрема німецька спільнота. Аналіз правового статусу німецьких колоністів, які прожили особливості конфесійної та освітньої вали на півдні України наприкінці XVIII – на початку XX ст., дозволяє запозичити його корисні елементи з тим, щоб у подальшому втілити цей досвід у сучасне вітчизняне законодавство. Дослідження встановлює, що важливим фактором для німецьких колоністів, який стимулював процес переселення на південноукраїнські землі, стало закріплення широкого комплексу культурно-духовних прав та свобод, що дозволяли забезпечити збереження національно-культурної та конфесійної самобутності поселенців. У системі релігійних відносин було проголошено принцип свободи віросповідання, що передбачало надання колоністам права на збереження власної віри та свободи у відправленні релігійних обрядів; створення власних релігійних споруд та свобода залучення священнослужителів тощо. Важливою гарантією реалізації релігійних прав та свобод був принцип моноконфесійного розселення колоністів, який передбачав, що колонії будуть формуватися у вигляді «окремих поселень» із числа осіб, поєднаних спільним віросповіданням.

Насамперед, мова йде про: право вільно сповідувати свою релігію, будувати церковні споруди, відправляти богослужіння за своїми обрядами, використовувати німецьку мову як у побуті, так і в офіційному діловодстві, здійснювати організацію навчального процесу у відповідності до національного досвіду та традицій. Загалом, російська держава намагалася проводити політику у цій сфері, дотримуючись принципів національної та релігійної толерантності. Результатом реалізації цих положень стає поява в Південній Україні широкої мережі культурних установ – католицьких та євангелістських церков, розбудова системи шкільної та професійно-технічної освіти, а також поява видань німецькою мовою.

Ключові слова: релігійна та освітня ідентичність, національні меншини, міжконфесійні відносини, свобода віросповідання, конфесійна та освітня приналежність, Південна Україна.

The article examines the peculiarities of the religious and educational independence of the German colonists and the signs of the manifestation of the ethnic identity of the German colonies in the South of Ukraine. The most interesting for the researcher in this regard is the southern Ukrainian region where various ethnic groups lived, in particular the German community. The analysis of the legal status of German colonists who lived through the peculiarities of the religious and educational wall in the south of Ukraine at the end of the 18th and the beginning of the 20th centuries allows us to borrow its useful elements in order to further incorporate this experience into modern national legislation. The study establishes that an important factor for the German colonists, which stimulated the process of resettlement to the southern Ukrainian lands, was the consolidation of a wide range of cultural and spiritual rights and freedoms, which allowed to ensure the preservation of the national, cultural and religious identity of the settlers.

In the system of religious relations, the principle of freedom of religion was proclaimed, which provided for colonists to be given the right to preserve their own faith and the freedom to observe religious rites; the creation of one's own religious buildings and the freedom to engage clergymen, etc. An important guarantee of the realization of religious rights and freedoms was the principle of monoconfessional resettlement of colonists, which stipulated that colonies would be formed in the form of «separate settlements» from the number of persons united by a common religion.

First of all, it is about: the right to freely practice one's religion, to build church buildings, to conduct religious services according to one's own rites, to use the German language both in everyday life and in official paperwork, to organize the educational process in accordance with national experience and traditions. In general, the Russian state tried to conduct policy in this area, adhering to the principles of national and religious tolerance. The result of the implementation of these provisions is the appearance in Southern Ukraine of a wide network of religious institutions - Catholic and evangelical churches, the development of the school and vocational education system, as well as the appearance of publications in the German language.

Key words: religious and educational identity, national minorities, interfaith relations, freedom of religion, religious and educational affiliation, Southern Ukraine.

Постановка проблеми: Відповідно до Конституції України (Стаття 35), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16.12.1966 року та Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежено законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянським свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослу-

жіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії. Згідно Конституції України свобода світогляду і віросповідання означає: свободу вибору релігії або відмову від всякого віросповідання; свободу проводити релігійні обряди; свободу засновувати нові релігійні організації [9].

Євроінтеграційні процеси, які посилюються після 2014 року вимагають від української держави акцентувати увагу на таких принципах майбутнього розвитку міжетнічних і міжконфесійних відносин, як толерантність, взаємоповага, рівність. Разом з тим, як показує практика ряду європейських держав підхід у міжнаціональних та міжрелігійних відносинах повинен носити виважений характер і не допускати порушення інтересів корінного населення країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто наголосити, що історіографія дослідження правового

статусу окремих релігійних громад, що переселилися на Південь України зазначена в дослідженнях, присвячених менонітській тематиці, авторами яких переважно були Ю. Бондаря, Шевчук-Бєла Я. В. Е. Плєсска-Зєбольд О. Коновалової.

Метою статті є визначити особливості етнічної ідентичності, як конфесійної приналежності німецьких колоністів, визначивши ознаки та прояви релігійної ідентичності німецьких колоній, нормативне регулювання забезпечення релігійної самобутності.

Виклад основного матеріалу. Серед найбільш значущих прав, яких здобули німецькі колоністи, слід визнати права, що гарантували їм збереження власної самобутності, історичної пам'яті, традицій тощо. Одним із головних ризиків переселенців була загроза розчинення їх у великій масі населення, що заселяла простори Південної України. Тож цілком об'єктивним виглядало прагнення переселенців отримати від імперського уряду гарантії збереження себе як окремої національної спільноти. Такими гарантіями могли бути збереження власної релігії, компактне проживання, використання рідної мови у побуті та ділових документах, розвиток традиційних сфер культури та мистецтва (література, живопис тощо). Однак, усі вони могли виявитися нежиттєздатними, якби було втрачено механізм передачі знань між різними поколіннями – національна система освіти, що надасть можливість донести до молодого покоління ті цінності, які притаманні їхньому рідному середовищу.

У суспільній свідомості така важлива складова етнічної ідентичності, як конфесійна приналежність, є найбільш невідповідною дійсним пріоритетам етнічних німців України. У сумарному рейтингу визначення суспільною думкою релігійної приналежності етнічних німців України на першому місці знаходиться православ'я, на другому – протестантизм, на третьому – католицизм.

Справа національної ідентифікації наражається на перешкоди та непорозуміння, адже Україна лише спорадично мала досвід монолітного й цілісного існування, досить довго її "фрагменти" були в становищі своєрідних окраїн імперій, де домінували різні релігійні конфесії.

В сучасних умовах необхідно враховувати досвід минулого, враховуючи як позитивний, так і негативний, а також етносоціальні, господарські, культурні та релігійні особливості етносів, які проживають на території держави.

В умовах незалежної української держави німці отримали об'єктивні можливості реальної етнічної самоідентифікації, гармонійного та органічного влиття спільно з іншими етносами в процес розбудови економіки, політичної сфери, освіти та духовності України.

Проблема збереження та розвитку власної системи освіти була дуже добре відома тогочасній Європі, де діяльність єзуїтських шкіл та колегіумів сприяла поширенню католицизму та знищенню традиційних вірувань, втраті національної самоідентичності. Не випадково, що в релігійних громадах лютеран та менонітів у XVI – XVII ст. ст. сформувалася власна система освіти, яка мала своєрідний характер та відповідала цілям і завданням цих релігійних груп. Як слушно зазначає із цього приводу О. Берестень «Традиційно, шкільна освіта займала одне з провідних місць в ієрархічній структурі суспільного життя менонітських громад, оскільки виступала як важливий елемент соціалізації, провідний носій базових етноконфесійних цінностей та соціальних норм спільноти, своєрідний суспільний міжпоколінний комунікатор, ефективний інструмент сталого впливу громади на свідомість та поведінку підростаючого покоління» [1, с. 146].

Щодо освітньої ідентичності, на момент еміграції до Росії німецькі колоністи мали власну модель системи освіти, яка була органічно поєднаною із їх релігійними установами. Відповідно, під час переселення одним з актуальних питань ставало збереження традиційної

моделі передачі знань та продовження її функціонування у новостворених колоніях

Водночас, переважна частина дослідників акцентує увагу на тому, що тісний зв'язок між німецькою школою та релігією обумовив включення права на освіту. Видається можна погодитися з точкою зору, щодо того, що у перших нормативних актах освітні питання регламентувалися саме через норми, які закріплювали право колоністів на утримання священиків та будівництво релігійних споруд. Зважаючи на зазначений нами вище характерний зв'язок між церквою та школою у сільських громадах Німеччини, не було нічого дивного у тому, що держава досить часто сприймала ці дві установи як єдине ціле, тим паче, що подібна ситуація склалася і в самій Російській імперії, де церква виконувала в сільській місцевості не лише функції духовно-релігійного характеру, але й брала на себе освітню діяльність через систему церковно-приходських шкіл.

Таким чином, вищезазначене дозволяє говорити, що право на збереження власної моделі освіти було однією з головних потреб переселенців.

Говорячи про відсутність нормативного забезпечення діяльності шкільних закладів колоністів, варто все ж зазначити, що з боку держави не існувало і прямої заборони на організацію навчання за звичною для переселенців моделлю. Фактично, можна говорити про те, що держава розглядала шкільну систему колоністів як специфічне продовження закріпленого нею права на самоврядування та збереження церковної організації, а отже відносила її до внутрішньої юрисдикції колоністів яка не потребувала спеціального законодавства. Можна погодитися з думкою вчених, які зазначають, що квазінормативною основою права на освіту були статті маніфестів та актів, які закріплювали релігійні права і свободи колоністів. «Дозвіл на свободу віросповідання і будівництво церков, – визначає І. Задерейчук, – фактично визнавав за колоністами право на відкриття своїх навчальних закладів, адже вони були невід'ємною частиною релігійного життя. Навчання дітей у школах мало на меті підготувати їх до обряду конформації, навчити читати і розуміти Святе Письмо» [7, с. 54].

Однак, незважаючи на вищезазначені труднощі, на середині XIX ст. колоністам вдалося розбудувати самобутню систему шкільної освіти, яка базувалася на принципові обов'язкової початкової освіти – на навчання направлялись усі діти віком від 7 до 14 років, а по закінченню школи проходили конформацію. Що особливо важливо було для колоністів – викладання у школах більшості предметів здійснювалося рідною для них німецькою мовою, а зміст програми шкільного курсу тісно поєднувалася з релігійними настановами їхньої конфесії.

Покращання матеріального становища колоній дозволило розширити мережу навчальних закладів у першій половині XIX ст. У цей період простежується чітка тенденція щодо зростання кількості навчальних закладів.

Перші нормативні акти, що мали на меті упорядкувати освітню та релігійну незалежну діяльність, з'явилися у першій половині XIX ст. Провідною ідеєю у цих актах було підпорядкування навчальних закладів представникам католицької та протестантської церков. Так, указом від 25 жовтня 1819 р. керівництво школами і нагляд за вчителями покладалися на парафіяльних священиків і консисторії того віросповідання, до якого належали мешканці колонії. Останні також, повинні були визначати спрямування і зміст навчального процесу [2, с. 36]. Аналогічні положення містила і ст. 387 «Статуту про колонії» 1857 р., яка покладала на духовництво обов'язок здійснювати повний контроль за станом шкільної справи у кожній колонії [9, с. 136].

У багатьох радянських публікаціях, присвячених розвитку релігії та освіти у німецьких колоніях, передача шкільних закладів під церковний контроль розглядається як

архаїчний крок, спрямований на боротьбу з вільнодумством шляхом насадження та закріплення релігійних догм. Дійсно, не можна заперечувати той факт, що в зазначений період державна політика у сфері освіти сприяла розширенню впливу церкви на навчальні заклади. Промовистим є факт призначення в 1816 р. міністром освіти обер-прокурора Святийшого Синоду О. Голіцина та перейменування Міністерства освіти на Міністерство духовних справ та народної освіти, яке повинно було забезпечити, щоб «християнське благочестя стало основою істинного просвітництва» [7]. Водночас, слід також визнати, що зафіксована у нормативних актах передача навчальних закладів до рук церковних установ не запровадила чогось нового у колоніях, а навпаки – лише юридично оформила ті відносини, які вже тривалий час існували на українських землях. Уже зазначалося, що німецькі школи першопочатково сформувалися під великим впливом релігійних установ і значну роль у здійсненні просвітницької діяльності відігравали місцеві пастори та патери.

Важливого значення для реалізації права на освіту та релігію мало офіційне закріплення іншого поширеного в середовищі колоністів правила – обов'язкової початкової освіти. Уже у виданому в 1832 р. «Статуті євангелістсько-лютеранської церкви» до осіб які досягли п'ятнадцяти років і підлягали конформації, пред'являлася вимога: «вміти читати та знати головні догмати і постанови церкви» [7]. У «Правилах про шкільне та катехізічне вчення у колоніях саратовських іноземних поселенців», затверджених Комітетом міністрів 5 березня 1840 р., що застосовувалися на українських землях, зазначалося, що кожен господар зобов'язаний віддавати до школи дітей семирічного віку з початку жовтня до кінця березня (пункт 5 Правил). Спроба ухилення від навчання або небажання батьків відривати дітей від хатнього господарства каралася грошовим штрафом – 3 копійки сріблом або громадськими роботами на користь школи (пункти 9 та 12 Правил) [8].

Таким чином, у вищезазначених актах реалізовувався один із найбільш важливих принципів права на релігію та освіту – загальнообов'язковість і доступність навчання усіх верств населення. Нормативні акти гарантували соціальну відповідальність громади за малозабезпечених дітей, створювалися важелі заохочення до навчання здібних дітей шляхом матеріального стимулювання.

Важливою складовою правового статусу німецьких колоністів був комплекс наданих їм прав та свобод, що дозволяли забезпечити збереження національно-культурної та конфесійної самобутності поселенців. Насампе-

ред мова йде про право: на сповідування власної релігії, на дотримання релігійних канонів та національних звичаїв, на використання рідної мови у різних сферах життя (освіті, мистецтві, літературі) тощо.

На перших етапах колонізації царський уряд проводив політику культурно-конфесійної толерантності, що знайшло своє відображення у змістові прийнятих нормативно-правових актів.

Водночас, у процесі реалізації наданих релігійних прав і свобод, колоністи вимушені були долати окремі складнощі, що були викликані як об'єктивними обставинами, так і цілеспрямованою політикою держави. Основними проблемами у сфері забезпечення реальності релігійних прав і свобод колоністів стали:

відсутність належного фінансування, що не дозволяло своєчасно здійснювати будівництво релігійних споруд та здійснювати оплату витрат на церковні нужди;

відсутність системи підготовки кадрів для католицьких і лютеранських церков, а також протидія російських чиновників залученню іноземних священнослужителів для проведення релігійних обрядів;

– пріоритетний статус православної церкви та її підтримка з боку держави, що мало прояв у нерівноправному становищі релігійних громад німецьких колоністів та православних церковних організацій.

Протягом другої половини XIX ст. – початку XX ст. релігійна політика російської влади стосовно неправославних конфесій почала поступово втрачати свій ліберальний характер. Посилення консервативної ідеології у російському суспільстві та уряді, супроводжувалося розвитком ідей щодо православної церкви, як опору діючого режиму. У законодавстві з'являються норми, що посилюють державний контроль за сферою церковного самоврядування, що у першу чергу, негативно позначилося на обсягові його організаційних та контрольних функцій. Значної уваги приділено нормативно-правовому забезпеченню боротьби різного роду сектантськими організаціями, які були популярними на теренах Південної України, та посиленні відповідальності за прозелітизм. Останнє обумовлювалося зростанням у зазначений період активності німецьких місіонерів-проповідників, внаслідок чого відбувається перехід частини населення із православної в іншу віру.

Водночас, основні права і свободи, надані на попередньому етапі, а саме: право на віросповідання, на будівництво релігійних споруд, власне духовенство тощо, скасовано не було і вони продовжили існувати до 1917 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берестень Ю. В. Альтернативна служба менонітів у лісництвах царської Росії на початку Першої світової війни (липень 1914 – січень 1915 року). *Наукові праці. Історично-факультету Запорізького нац. ун-ту*. 2011. Вип. 31. С. 117–122.
2. Євтух В.Б., Чірко Б.В. Німці України. Київ. 1994. 210 с.
3. ДАОО. Про дозвіл заснувати в Одесі товариство під назвою «Гармонія»Ф. 1. Оп. 199. Спр. 87. 95 арк.
4. ДАОО. Менонітська община Мелітопольського повіту Таврійської губернії 1803– 1920. Ф. 89 . Оп.1, спр. 3573. Відношення менонітів до війни. 218 арк.
5. ДАОО. Менонітська община Мелітопольського повіту Таврійської губернії 1803– 1920. Ф. 89 . Оп.1, д. 402 Судові справи. 400 арк.
6. Замуруйцев О.В. Німецька колонізація Півдня України наприкінці XVIII ст. *Вісник КЛУ*. Київ, 2001. № 4. С.64–72.
7. Каненберг-Сандул О.К. Правове становище німецьких колоністів на Півдні України (кінець XVIII ст.– 1917 р.). Одеса: Фенікс. 2019. с.
8. Каненберг-Сандул О.К. Еволюція політики російського уряду стосовно німецьких колоністів у XVIII-XIX ст.: етапи, зміст, правове оформлення. *Держава і право: зб. наук. праць*. Вип. 75. С.47–60.
9. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
10. Нариси історії німців та менонітів Півдня України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) за ред. С. І. Бобилевої. Дніпропетровськ. АртПрес. 1999. 232 с.
11. Плеська-Зебольд Е.Г. Одеські німці, 1803 – 1920 ін. герм. І сточ. европ. дослідні. (Геттінген (Німеччина)). Одеса: ТЕС. 1999. 520 с.
12. Шевчук-Бела Я.В. Правове становище німців-лютеран на території Одеси та навколишніх колоній у конфесійному аспекті на протязі XIX століття Правове життя сучасної України: наук. конф. відп. ред. д-р юрид.наук, проф. Ю. М. Оборотов. Одеса: Фенікс, 2007. С. 74–76.
13. Шевчук-Бела Я. В. Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2008. 20 с.